

יום אחד חזרה לביתנו מרוטקה, העוזרת הנוכרית שלנו, וסיפרה: "השתתפתי עכשיו באסיפה של עוזרות בית. הכריזו שם שבעוד זמן קצר ירצפו את מדרכות קובנה בראשיהם של היהודים!". דבריה המזוויעים הפחידו אותנו. אבוי, הם התגשמו. הליטאים התעללו ביהודי ליטא כאוות נפשם ורצחום במיתות המשוונות ביותר.⁵ בשנים האחרונות פורסמו מחקרים שדנים במיתות משוונות אלו, אשר בהן נרצחו יהודי ליטא, ובליטאים שידם הייתה במעל וברצח.⁶ הדיונים נסבו בין היתר על השאלות, אם אותם רוצחים ליטאים באו מתוך שולי החברה או מכל שכבות האוכלוסייה, ואם הרוב הליטאי היה אדיש, או שמא שותף סביל ואף פעיל. דומה שטרם ניתנה הדעת לשאלה בדבר האוצר הייחודי שאבד לעם היהודי בשואת יהודי ליטא הנוראה. במאמר זה אציג בחינה ראשונית של האבדה הגדולה.

במרוצת הדורות הקימו היהודים בליטא⁷ קהילה יהודית נכבדה ככל שאר הקהילות היהודיות באירופה. הקהילה הזאת נתייחדה מן הקהילות השכנות בדיאלקט המיוחד של היידיש שלה, במאכליה ואף בפרטי לבושה והופעתה, אולם כל אלה היו מאפיינים חיצוניים. ליהדות הליטאית היו מאפיינים מהותיים יותר – הלמדנות הליטאית והציונות הליטאית. על אובדנם בשואה ראוי להחיל את האימרה "חבל על דאבדין", ובהם אדון.

הלמדנות: הישיבות הנודעות

העולם היהודי טבע בדמותה של היהדות הליטאית חותם של למדנות מובהקת. למדנות זו לא החלה עם הגאון ר' אליהו מווילנא (הגר"א; 1720-1797), שכן כבר לפניו היו בליטא רבנים דגולים וידועים, אך ביתר שאת היא התבלטה בתקופתו ולאחריה. על כך כתב אביעזר: "אילו באתי להזכיר שמות הגדולים שבאו אחרי הגר"א, לא הייתי מספיק. עליונותה של ליטא על כל קיבוצי ישראל האחרים מתגלה בעיקר בסוף המאה השמונה-עשרה, במשך המאה התשע-עשרה ובמאת העשרים".⁸ בד בבד עם אותם הרבנים הגדולים, פעלו בליטא במאה התשע-עשרה גם הישיבות הליטאיות הנודעות, שכל מהותן הייתה לימוד ולמדנות. דוד שלמה סלושץ, רב באודסה, נסע בצעירותו מאודסה אל מינסק כדי ללמוד בישיבותיה. וכך כתב: "הסכן הסכנתי – מאז החילוני להתאבק בעפר רגלי תלמידי חכמים – לשמוע בעיר מולדתי, כי מעשרה קבים תורה שירדה לעולם ירדו לליטא תשעה קבים ותשעה ותשעים מהעשירי... ובעוברי על פני בתי הישיבות הרבים בעיר מינסק – אשר כמעט מספר בתי תפילותיה היו ישיבותיה – ואחזי צללו לקול ההמולה הגדולה שבהם, מרוב בחורים פורשים הלומדים בהם בהתמדה גדולה ובזמרה נעימה... התאמתו לפני הדברים ביותר".⁹

אולם לא מכוח אישיותם של רבני הישיבות הליטאיות, ואף לא מיקורת הישיבות הליטאיות, נבעה הדמות הלמדנית של יהודי ליטא. היא נוצקה מתוך ערך לימוד התורה שהיה יסוד תרבות מובנה בהוויית בני המרחב הליטאי. על ערך חשוב זה גדלו והתחנכו לא רק בני העילית הלמדנית אלא גם בני ההמון הפשוט שהיו רוב מניינה

שואת יהודי ליטא: האובדן והליטאים שהתעללו כאוות נפשם

בן-ציון קליבנסקי

ב-22 ביוני 1941 פתחו הגרמנים ב"מבצע ברברוסה", ובעשרה ימים כבשו את כל ליטא מידי הסובייטים. באותה העת חיו בה יותר מ-220,000 יהודים.¹ רק כ-9,000 מהם הצליחו לצאת מליטא עם הכוחות הסובייטים הנסוגים או נסו בכוחות עצמם,² ומן היהודים שנשארו בליטא יותר מ-95% אחוזים הומתו במיתות שונות ומשוונות. ליטא הייתה במקום הראשון והלא-מכובד בטבלת המדינות שבהן אחוז הנרצחים היהודים בשואה היה הגבוה ביותר. פחות מ-20,000 יהודים בני ליטא שרדו מתקופת השלטון הנאצי.³ מלבדם עוד כ-3,000 יהודים הוגלו מליטא בידי הסובייטים ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה.⁴ בין הגולים האלה היו אמי ומשפחתה. שש-עשרה שנים היא הייתה אסירה בסיביר, ובהן שמונה שנים בחוג הקוטב הצפוני. ב-1947 החלו להגיע לשם ידיעות על מה שהתחולל בליטא בשנות המלחמה. על כך כתבה אמי בספרה:

ידענו כי המלחמה הסתיימה, אך לא שמענו דבר על קורות יהודי ליטא באותה התקופה. שיערנו שלא שפר גורלם של הנשארים, אבל עד כמה – זאת לא יכולנו לדמיין לעצמנו אף בחלומותינו הגורעים ביותר. על אף המרחק העצום, הופיעו אצלנו ניצולים ראשונים ממחנות המוות הגרמניים... היה קשה להאמין לסיפורים הנוראים שסיפרו לנו... לא נשארו עוד יהודים חיים בליטא! כל בני משפחותינו שם הושמדו, ובהם הדודים והדודות וילדיהם... התחלנו להבין כי אנו בין היחידים מקרב יהדות ליטא המפוארת שנתרו בחיים... כל אחד מאתנו שיחזר לעצמו את מהלך חייו ואת נס הצלתו. באותם רגעים נזכרתי באירועי ההתרחש כמה ימים לפני גירושינו מליטא.

¹ ד"ר בן-ציון קליבנסקי, יליד וילנה, מהנדס אלקטרוניקה ובעבר מנהל פרויקטים עתירי טכנולוגיה חדשנית, הוא חוקר תולדות יהדות מזרח אירופה ובייחוד היהדות הליטאית. מחבר הספר "כצור הלמישי: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה".

ובנייה של היהדות הליטאית. יהודים אלו השתייכו ל"חברות", למן "חברה ש"ס" של בעלי-בתים למדנים ועד ל"חברה אומרי-תהילים" של קשי-יום. לפני תפילת שחרית ובין מנחה למערב נהגו כולם כאחד לחבור יחד וללמוד כל אחד ב"חברה" שלו תלמוד או משנה או הלכה או חומש ולמצער לומר תהילים יחידו.

הדימוי הלמדני של יהודי ליטא נפוץ בספרות ובעיתונות. הדוגמה היפה ביותר אולי תמצא בספר שחיבר סופר יהודי מפולין, יחיאל ישעיהו טרונק. הוא נודע בזכות ספרו המונומנטלי בן שבעת הכרכים "פוילן", שכתב לאחר המלחמה. אולם בספרו המוכר פחות "סימכע פלאכטע פֿון נארקאווע אדער דער יידישער דאן קיכאט"¹⁰ הוא סיפר בין היתר סיפור המביא את הדימוי הלמדני של היהודי הליטאי במלוא ייחודו. בסיפורו ההיתולי הוא כתב על יהודי מפולין הנווד אל עבר מחוזות ליטא ומגיע אל פונדק דרכים. הוא ידע שפונדקי ליטא ברובם מוחזקים בידי יהודים ונכנס פנימה כדי להתפלל ולאכול. להפתעתו אשה נכרייה מקבלת את פניו. באין ברירה הוא מבקש ממנה מקום נאות לתפילה, והיא מפנה אותו אל חדרון בירכת הפונדק. שם הוא שומע נהימת זמרה המגיעה מאחורי תנור גדול. הוא מתקרב ומוצא שזר קולו של יהודי העוטה כיפה וארבע-כנפות ומתעמק בדף גמרא.¹¹ לאחר דין דברים מתברר לו, כי יהודי זה הוא בעל הפונדק, והנכרייה – אשתו.

"הייתכן, ר' יהודי הליטבוק?" – פונה אליו האורח בתמיהה גדולה.

"כן, כן" – בעל הפונדק עונה בניגון גמרא, "וודוטיה אשתי שתמיה היא אשת-חיל. את עול הפרנסה היא הסירה ממני לגמרי. יכול אני אפוא ברוך השם לשבת יומם ולילה וללמוד גמרא."¹²

בראיתו של הסופר בן פולין, היהודי הליטאי היה מוכן אפוא למכור את "העולם הבא" שלו בשביל הנאה רגעית בעולם הזה. אולם הנאה זו לא הייתה ממונית או גופנית אלא לימוד תורה. אכן, בישיבות הליטאיות ראו התלמידים בלימוד את חזות הכול. כך כתב העיתונאי חיים שושקס, שסייר רבות בעולם, ובשנת 1925 ביקר בישיבה הליטאית שבעיירה מיר בספר המזרחי בפולין: "למען האמת, לאחר לימוד בן 6-7 או 10 שנים הישיבה אינה מעניקה דבר בנוגע לתכלית, אלא את האפשרות לקבל סמיכה לרבנות. ואולם, בחורי הישיבה מביטים בחיך חברים שמציצים ב'יורה דעה' להם זה סימן שכבר חושבים על שידוך או על כיסא רבנות... וחוסר דאגה זה ואי-חשיבה על אודות תכלית, על מטרה יצרנית כלשהי בחיים, מלבד התחממות תמידית לאור התורה, הם אחד ההיבטים המאפיינים את חיי הישיבה."¹³ במילים אחרות, לתלמידי הישיבה הליטאית הלימוד היה חזות הכול. לימוד זה שכלתני היה בעיקרו, ולא נועד לפסיקה הלכתית או למציאת ההלכה למעשה. כל מהותו הייתה גישה של "תורה לשמה" – לימוד התורה הוא ערך העומד בפני עצמו. לפיכך, בישיבות לא למדו מסכתות שהועילו בחיי היום-יום אלא את מסכתות יבמות או נדרים והדומות להן, שלא הייתה להן שייכות לחיים האמתיים, אך היה בהן כדי להציב לפני התלמידים אתגר אינטלקטואלי רב-ערך.¹⁴

חלון פתוח אל העולם הגדול

לא רק בתחומים התורניים מצאה לה השכלתנות מקום מרכזי, והיא רווחה בכל רובדי החיים של היהודי הליטאי. תיאר זאת בעטו המצוין אותו סופר יהודי פולני יחיאל ישעיהו טרונק, בכתבו על אביו שלקח את בנו לנפוש לצורכי רפואה בעיירת הקיט דובלן שלחוף הים הבלטי:

ליטא הייתה בעיני אבי החלון הפתוח שמבעדו נשב העולם הגדול על היהודים. אולם פולין שוכנת הרחק מן החלון הזה, ורוחות העולם הרעננות מגיעות אליה אך בקושי, באמצעות ספר השכלה אסור או גיליון של 'הצפירה'. פתאום עמד אבי סמוך מאוד לחלון הזה... השכל – שאבי נטה אליו תמיד יותר משנטה אל הרגש הרומנטי הרך – גילה לו כאן את מרחביו, במציאות היהודית, ולאבי נראה בעליל כאילו יצא בבת אחת מתוך זמן יהודי עתיק יומין, אחוז חלומות, ונכנס אל עולם יהודי מודרני וערני יותר.¹⁵

שכלתנות זו מצא האב אף בקרב החסידים הליטאים, שבתקופתו כבר נודע להם מקום של כבוד בקרב ה"מתנגדים" במרחב הליטאי היהודי: "גם בחסידים הליטאים – בייחוד בקרב אנשי חב"ד – ראה אבא סוג אחר של חסידים לעומת החסידים הבטלנים והמזנחים שבאלכסנדר.¹⁶ בדיוק אז ביקר רבי חב"ד בדובלן, ואבי ראה שבאים אליו חסידים לבושים כמו באירופה, יהודים בזקנים מסופרים ובמגענות קשיחות, ויהודים אלו בקיאים ברצינוליזם החסדי של חב"ד ויודעים בעל-פה מאמרים שלמים של הרבי שלהם. גם הרבי עצמו נשא את דברו בלא האנחות והאנקות של האדמו"רים הפולנים, בלי הטקס המיושן והבטלני של ה'טיש' כמנהג אדמו"רי פולין. בליל שבת עומד הרבי של חב"ד ליד הדלת בתוך הקהל ואומר חידוש חב"ד מפתיע בכל חריפותה השכלית של החסידות הליטאית. אבי התרשם ביותר לראות חסידות שכזאת וחסידים מלומדים וחושבים, יודעי חכמות חיצוניות. הימים דובלן עברו על אבא כמו חלום בהקיץ."¹⁷

יו"ח - הרצל מגיע לוויילנה

הלמדנות העממית הליטאית הלכה והצמיחה נאמנות לערכים לאומיים, לאהבת הארץ ושפתה, ובהתפתחות מאוחרת יותר – לציונות. כבר בראשית המאה התשע-עשרה הופיעו בליטא ניצני לאומיות יהודית. בשנות השלושים של אותה המאה התרכזה בוויילנה קבוצה של סופרים ומשוררים עבריים חשובים, ובהם בלטו הסופר מרדכי אהרן גינצבורג מסלנט (1795-1846) והמשורר אברהם דב הכהן לבנון ("אד"ם הכהן"; 1794-1878). חיבוריהם בשפה העברית וסגנונם השפיעו על הכתיבה העברית של הסופרים והמשוררים המשכילים בליטא בדורות שלאחריהם ובהם אברהם מאפו (1808-1867) שישב בוויילנה ובקובנה,¹⁸ יהודה ליב גורדון (1830-1892) בוויילנה, בפוניבז', בשוול ובטלז'¹⁹ ומשה ליב ליליינבלום (1843-1910) בקידן ובוילקומיר.²⁰ הצד השווה בהם הוא כתיבתם בעברית ורדישתם לשוב אל התנ"ך ואל שפתו. אכן,

ראוי לקבוע שהעברית הייתה לשפת התרבות של יהודי ליטא בכל שכבותיהם,²¹ ועל כך יעידו דברי יוסף קלחנר: "זכיתי לראות, כששהיתי בוילנה בשנת תרנ"ו [1896], עגלון יהודי יושב על דוכנו וקורא את 'עית צבוע', זכיתי לשמוע חבורה של צעירים שרים את 'דל מבין' של אד"ם הכהן..."²²

יתרה מזו. ספרות ההשכלה הזאת הייתה לאומית והביעה געגועים עזים לארץ האבות.²³ דומה אפוא שלא תפתיע קבלת הפנים אשר לה זכה בנימין זאב הרצל אבי הציונות, כאשר ביקר בוויילנה ב-1903. מפה לארץ פשטה השמועה שהוא קיבל את אישור השלטונות הרוסיים לבקר בוויילנה, ואלפי יהודים צבאו ברחובות מזו יום ביומו כדי לחכות לבואו. כעבור עשרה ימים, ב-16 באוגוסט 1903, הוא הגיע במפתיע. את קבלת הפנים תיאר עד הראייה אהרן וירשופ:

היה זה חג ליהודי וילנה. כל הרחובות נתמלאו אנשים לאלפים בבגדי-חג... בצאת ד"ר הרצל עם מלווי מביית הנתובות הרעיו רבבות אנשים: "יחי ד"ר הרצל"... המון עם מילא את הרחובות... כדי לזכות לראות בזיו הודו של המלך הבלתי משוח וליהנות מקלסתר פניו הנאצלים. אולם פקודה מגובה שללה מיהודי וילנה את הזכות הזאת. רק באולם ה"צדקה גדולה" שבסמטת איגנטאווסקי זכו פרנסי העיר לקבל את פניו... [משם] נסע הרצל למלונ... אנשים למאות ולאפים ליווהו בכל הרחובות בהם עברה מרכבתו... קצין המשטרה פניטקו, שעמד על ידי הכניסה למלון, אמר לחשובי הציונים ברוסית: "אדוני הציונים! פלשתינה טרם ניתנה לכם, אבל מלך כבר יש לכם."²⁴

אכן, ביקורו של הרצל בוויילנה היה להפגנה גדולה של התנועה הציונית בליטא וטבע עברי רושמו באוכלוסייה היהודית. הפגנות המוניות דומות היו גם לאחר שמקיבלה ליטא את עצמאותה ב-1918, אם לרגל התכנסות ועידת סן רמו אם לציון פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, ואם לרגל ביקוריהם של אורחים חשובים בקובנה ובחם מנהיגי הציונות או סופרים ומשוררים נודעים.²⁵ כמובן, האורחים האלה זכו גם הם לחוויה בלתי נשכחת, חוויה שעוד התעצמה בלב כמה מהם למראה החינוך העברי בליטא.

שפה עברית עסיסית

בתום מלחמת העולם הראשונה יצאו היהודים הליטאים מידי השלטון הצארי והיו לאזרחים בליטא העצמאית, או בחבל הספר הליטאי שבשלטון פולין. משהתאפשר להם, מיד הקימו בתי-ספר וגימנסיות עבריים שהלימוד בהם היה על טהרת העברית. אמר, שלמדה בגימנסיון העברי על שם שוואבה בקובנה, הגדירה אותו במילים "בית ספר עברי במלוא מובן המילה - זהה למקבילו אשר בארץ-ישראל"²⁶. את משמעות דבריה היטיב לבטא ד"ר אהרן ברמן, מנהל אותו הגימנסיון: "הספרות העברית למדה בהיקף גדול למדי, התנ"ך תפס מקום מרכזי בלימודים העבריים, לתולדות עמנו הוקדש זמן רב, ושפה עברית עסיסית הייתה בפייהם של תלמידינו. חיבוריהם היו כתובים בשפה עברית נאה ומלוטשת למדי, וכאשר ערכו המשוררים הדגולים ביאליק

וטשרינחובסקי ביקורים במוסד - היו מלאי התפעלות מהרוח הלאומית הטבעית של תלמידינו, מדיבורם העברי התוסס..."²⁷

על החינוך העברי הזה בליטא כתב דב ליפין: "בהעלותנו כיום... את זכרו של המפעל החינוכי העברי בארץ זו, נראה אותו כגדול בניסיונות שנעשו עד כה בתפוצות, להחיות את השפה העברית ולהקים רשת צפופה של מוסדות חינוך שיביטחו חינוך עברי ואנושי והרמוני של דור שלם, ברוח האידיאלים של ציונות בונה ומשחררת... אולם גם בליטא, בעלת המסורת היהודית הגדולה של מאות בשנים, וגם בתנאים המדיניים המיוחדים יכול היה מפעל זה לא לקום, אלמלא הלהט העברי והרוח הציונית שפעמו בלבו של הדור."²⁸ אכן, המבקרים הדגולים באותה ליטא בעלת הלהט העברי הגדירה במילים: "המצודה העברית היחידה בגולה" (חיים נחמן ביאליק) ו"מגדל אור לדור עברי שלם" (זלמן שניאור).²⁹

סוף דבר: "חסר כאן הלב"

יהדות ליטא הייתה האבן הראשה בעולם היהודי בלמדנותה ובלאומיותה. בשואה אבדו לעם היהודי רוב בניה, נושאי דגל הלמדנות השכלנית והלהט העברי והציוני. תובנה זו באה על ביטויה גם במילותיה של אמי, שזכתה לחיות ביניהם, כשתיארה בהקדמה לספרה את ביקורה בעיר הולדתה:

אט-אט מתעורר הזיכרון ושם שנים רבות לאחור - לימים שבהם נהגתי לצעוד ברחובות אלו מדי יום ביומו. כשישים שנה חלפו מאז! השינויים לכאורה אינם גדולים כל-כך. אני מצליחה לזהות את המקומות כאילו היה זה רק אתמול. העיר נוסכת עליי הרגשת בלתי מוכרת... אולם לתודעתי חודרת המציאות הכאוה: אבוי, חסר כאן הלב - אותם ניחוחות של קובנה היהודית שהכרתי בימי נעוריי, המולת בתי מדרשות, צלילי יידיש ועברית מכל עבר ופינה ורעשנות של נוער ציוני אידאליסטי! זו קובנה שאיננה עוד... יד זדים מחתה אותה כליל.³⁰

הערות

- 1 אולי מפתיע חבר, אך עדיין אין מספר מסכם של יהודי ליטא בראשית המלחמה המקובל על החוקרים. ביתיים ראו: Ben-Tsiyon Klibansky, Jewish resistance in provincial Lithuania in 1941', Holocaust Studies, 2019
- 2 Christoph Dieckmann, Deutsche besatzungspolitik in Litauen 1941-1944, Göttingen: Wallstein, 2011, s. 308-309
- 3 בהם כ-8000 יהודים שנשלחו אל המחנות באירופה, 2000 שרובם לחמו בשורות הפרטיזנים (דב לויין [עורך], פנקס הקהילות: ליטא, ירושלים: די ושמ, תשנ"ו, עמ' 101), ועוד 9000 הנזכרים לעיל שהצליחו לעזוב את ליטא מיד לאחר פלישת הגרמנים.
- 4 Dieckmann (above, note 2), s. 153
- 5 גיטה לנגבן-קליבנסקי, מירכתי צפון: מלחמת הישרדות של צעירה יהודייה מליטא על גדות אוקיינוס הקרח הצפוני, אלקנה: "חקר יהדות ליטא", תשע"ג, עמ' 142-143.

- 6 לדוגמה: David Bankier, *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*, Jerusalem: Yad Vashem, 2011; Klibansky (above, note 1).
- 7 גבולות "ליטא" השתנו במרוצת הדורות. מרחב התרבות של היהדות הליטאית לפני מלחמת העולם הראשונה השתרע בשטחי ליטא, ביילורוסיה, צפון-מזרח פולין ודרום לטווייה של היום.
- 8 ישעיהו אביעד (וולפסברג), 'המתנגדות הליטאית' בתוך יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב: עם הספר, תש"ך, עמ' 339 (ההדגשה שלי).
- 9 דוד שלמה סלאסטש, 'תולדות חי', העבר ה (1957), עמ' 40.
- 10 מיידיש: שמחה פלחטה מהעיר נרקובה או דון קישוט היהודי.
- 11 יחיאל ישעיהו טרונק, סימכע פלאכטע פֿון נארקאווע אדער דער יידישער דאן קיכאט, בואנוס איירס: צענטראל-פֿארבאנד פֿון פוילישע יידן אין ארגענטינע, 1951, עמ' 122-123.
- 12 שם, עמ' 124 (בתרגום שלי מיידיש).
- 13 חיים שאשקעס, לענדער און שטעט (רייזע-איינדרוקן), וילנה 1930, עמ' 231 (בתרגום שלי מיידיש).
- 14 בן-ציון קליבנסקי, כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשע"ד, עמ' 291.
- 15 יחיאל ישעיהו טרונק, פוילן: זכרונות און בילדער, ג, ניו יורק: "אונזער צייט", 1946, עמ' 128-129 (בתרגום של יהודה גור-אריה מיידיש).
- 16 אלכסנדר - עיירה השוכנת 15 ק"מ מצפון-מערב ללודז'.
- 17 טרונק (לעיל, הערה 15), עמ' 129-130.
- 18 על השפעת גינצבורג ראו יוסף קלזנר, 'ההשכלה הכללית והעברית בליטא' בתוך יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב: עם הספר, תש"ך, עמ' 410.
- 19 על השפעות גינצבורג ולבנזון ראו יוסף קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים: אחיאסף, תשי"ד, עמ' 310 ו-307, 312-311 בהתאמה.
- 20 על השפעת גינצבורג ראו שם, עמ' 194, 217, 237.
- 21 ראו ישראל קלויזנר, 'תולדות היהודים בליטא' בתוך יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב: עם הספר, תש"ך, עמ' 87, 100.
- 22 קלזנר (לעיל, הערה 18), עמ' 407. "עיט צבוע", פרי עטו של אברהם מאפו, יצא לאור בהמשכים והחלק הראשון נדפס בוילנה תרי"ז. השיר "דל מביין" נדפס בספר שיריו של אד"ם הכהן "שירי שפת קדש", מחברת ראשונה, לייפציג 1842 והיה שגור גם בפי תלמידי הישיבות (יעקב מזא"ה, זכרונות, ג, תל-אביב: "ילקוט", תרצ"ו, עמ' קמז).
- 23 קלויזנר (לעיל, הערה 21), עמ' 87.
- 24 אהרן וירשופ, 'הרצל בוילנה (מזיכרונותיו של עד ראייה)', אוחר מתוך <http://www.vilna.co.il> (ב-22.12.19).
- 25 דב ליפץ, 'החינוך העברי והתנועה העברית בליטא העצמאית (1920-1940)' בתוך יהדות ליטא, ב, בעריכת רפאל חסמן ואחרים, תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל, תשל"ב, עמ' 127. זאב ז'בוטינסקי היה ממנהיגי הציונות שביקרו בקובנה.
- 26 לנגלבן-קליבנסקי (לעיל, הערה 5), עמ' 33.
- 27 אהרן ברמן, 'הגימנסיה העברית בקובנה' בתוך יהדות ליטא, ב, בעריכת רפאל חסמן ואחרים, תל-אביב: איגוד יוצאי ליטא בישראל, תשל"ב, עמ' 138.
- 28 ליפץ (לעיל, הערה 25), עמ' 129.
- 29 שם.
- 30 לנגלבן-קליבנסקי (לעיל, הערה 5), עמ' 15-16.